

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับงานสังคมสงเคราะห์ Dharma Principles in Buddhism concerning Social Work

ฉัตรสุดา ส่องแสงเจริญ

Chatsuda Songsangcharoen

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Department of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail : aekmong123@hotmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 16 เมษายน 2564

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 13 มิถุนายน 2565

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 13 มิถุนายน 2565

บทคัดย่อ

พุทธธรรมที่เป็นวิธีการสังคมสงเคราะห์ คือ คำสอนที่สอนให้บุคคลรู้จักการดำเนินชีวิตของมนุษย์ให้บรรลุประโยชน์ ที่เป็นจุดหมายของชีวิตที่เรียกว่า อตถะ 3 ประการได้แก่ 1) ทิฏฐธัมมิกัตถะ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน เป็นวิธีการสังคมสงเคราะห์เพื่อแก้ไขปัญหาวงชีวิตเป็นวิธีสงเคราะห์ให้บุคคลได้มา ซึ่งปัจจัยสี่ที่จำเป็นต่อร่างกายอย่างเพียงพอ เป็นการสงเคราะห์รายบุคคล 2) สัมปรายกัตถะ คือ ประโยชน์เบื้องต้นเป็นวิธีการสงเคราะห์เพื่อให้สังคมมีความสุข เป็นการตอบสนองด้านสังคม เป็นการมุ่งสงเคราะห์เพื่อให้แก้ปัญหาส่วนสังคม 3) ปรมัตถะ คือ ประโยชน์สูงสุด เป็นวิธีการสงเคราะห์ด้านจิตใจ เพื่อให้บุคคลมีความสุข เป็นการตอบสนองด้านจิตใจ วิธีนี้เป็นการดับปัญหาอย่างสิ้นเชิง

วิธีนี้เป็นการดับปัญหาอย่างสิ้นเชิง ประการที่ 2 ในแง่ของหลักการสังคมสงเคราะห์ อตถะ 3 ประการสอดคล้องกับหลักการสงเคราะห์ชุมชนตามแนวพุทธ ดังนี้ 1) อตถะ 3 ประการเป็นวิธีการสงเคราะห์ที่เป็นไปตามหลักเหตุผล หรือแก้ไขปัญหามาตามสาเหตุ เป็นวิธีการสงเคราะห์ทั้งในแง่ เศรษฐกิจ สังคม จิตใจ อย่างสมดุลกัน 2) อตถะ 3 ประการเป็นวิธีสงเคราะห์ที่ทุกคนต้องลงมือปฏิบัติเอง เป็นวิธีการแก้ไขที่ค่อยเป็นค่อยไปตามความเหมาะสม เป็นการขจัดปัญหาทั้ง 3 ด้าน โดยมุ่งให้กับปัญหาได้ในที่สุด และเป็นประโยชน์แก่สังคมโดยรวม

ดังนั้น อตถะ 3 ประการจึงเป็นวิธีการสังคมสงเคราะห์ตามแนวพระพุทธศาสนา เป็นการสงเคราะห์ที่มุ่งให้เกิดผล เป็นการตอบสนองความต้องการของชีวิตและแก้ไขปัญหาวงชีวิต ใน 3 ลักษณะ คือ 1 การแก้ไขปัญหาวงชีวิต 2 การแก้ไขปัญหาวงสังคม 3 การแก้ไขปัญหาวงจิตใจ เพราะมนุษย์มีกิเลสอยู่ในจิตใจ

ถ้าจิตใจ ถูกครอบงำด้วยกิเลสแล้ว ก็จะส่งผลกระทบต่อสังคม เพราะพระพุทธศาสนา ยังมีขั้นตอนในการวิเคราะห์ปัญหาและแก้ไขปัญหามองได้จากหลักการของอริยสัจ 4 ลำดับไป

คำสำคัญ: หลักธรรม, พระพุทธศาสนา, สังคมสงเคราะห์

ABSTRACT

The article of Buddhism, which is a good way how to work with a social work. It is a wonderful way how to teach and manage of life to achieve the benefits. This is the purpose of life, which is called *atta*, 3 things that we mentioned are: 1) *Dhittadhammigatta* is an advantage of the benefit and it is happened right now, we can have this feeling, touching, earing, seeing and knowing. It is a social work method for solving life's problems. It is means of helping a person to obtain the four necessary factors that are sufficient for the physical body. 2) *Sampaigatta* is a peaceful as a part of social response. It aims to help solve social problems. 3) *Porramatta* is the most advantage of mental relief, so that kind of this person has stability, it is a psychological response. This solution is to completely get rid of all the problems that involved with.

This is a good method how to complete extinguish these problems at all. Well, secondary, in terms of social work, as we mentioned “*Atta*”, there are 3 ways that rolling the same rules as a Buddhist of community as follows: 1) *Atta* in 3 ways is a rational method of relief or solving the problems according to the cause of balance to help both in economic, social and mental terms. 2) *Atta* in 3 ways is the way to fix that gradually as appropriate, working, practicing by yourself. This eliminates all these three problems by concentrating on the problem and also thoughtful of the social's benefit.

Therefore, the 3 *atta* is a method of social work according to Buddhism. It is an aid that to focus on the first issue till being completely at the end of the result. It is the response to their needs and solving the problems of life in 3 methods: 1 solving individual problem, 2 solving social problem, 3 solving psychological problems. The reason because of humanity has lust in the mind, for example, if your mind is dominated and affect to the society, how to apply for Buddhism to relate with the social's work life. How your life will be stable in society? There are so many steps how to solve and problem analysis that we can be seen from the principal of *Ariya-Sath 4* (Thai word) informal word. The other side formal word in English that we have well known as Four Noble Truths, the very important Dhamma in Buddhism.

Keywords: Dharma Principles, Buddhism, Social Work

1. บทนำ

ตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมาจะเห็นว่า พระสงฆ์และวัดมีความสัมพันธ์กับชุมชนอย่างใกล้ชิด ทั้งสองฝ่ายต่างพึ่งพาซึ่งกันและกันในฝ่ายฆราวาส การสร้างวัดเกิดขึ้นจากความเลื่อมใสศรัทธา เพื่อให้เกิดประโยชน์สำหรับพระภิกษุสงฆ์จะได้มีที่พักอาศัย เพื่อปฏิบัติธรรม และสั่งสอนเผยแผ่พระธรรมคำสอน นอกจากนั้น พระสงฆ์ยังมีฐานะเป็นเนือนาบุญ เป็นที่ปรึกษาและเป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจสำหรับชาวบ้านด้วย ส่วนด้านพระสงฆ์นั้น นอกจากการมีสถานที่พักที่เป็นหลักแหล่งสำหรับการปฏิบัติธรรมและประกอบกิจของสงฆ์แล้วที่สำคัญ คือ พระสงฆ์ต้องพึ่งพาชาวบ้านเรื่องปัจจัยต่างๆ ที่ใช้ในการดำรงชีวิต ในขณะเดียวกัน พระสงฆ์เองก็สามารถสงเคราะห์ชาวบ้านที่มีจิตศรัทธาได้มีโอกาสในการบำเพ็ญบุญ เพื่อให้ได้รับประโยชน์ทั้งในภพนี้และในภพหน้า และประโยชน์ในระดับสูงสุด เมื่อครั้งที่ พระพุทธเจ้ามีพระดำรัสสั่งแก่พระอรหันต์ 60 รูป ออกไปประกาศพระศาสนา พระองค์ทรงแสดงเจตนา ไว้ชัดเจนเรื่องการทำประโยชน์สุขของภิกษุสงฆ์ ต่อชาวโลก สมดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลายจงจาริกไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามใน เบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและ พยานะบริสุทธบริบูรณ์ครบถ้วน (วิ.ม. (ไทย) 4/32/40)

ในพุทธกาลสูตร พระพุทธเจ้าทรงตรัสเตือนให้ภิกษุสงฆ์ระลึกตระหนักถึงการอุปถัมภ์ของชาวบ้าน และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างภิกษุสงฆ์กับชาวบ้านซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่ายมีใจความว่า “ภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์และคหบดีทั้งหลายผู้บำรุงอุปถัมภ์เธอทั้งหลายด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร ชื่อว่า เป็นผู้มอุปการะมากแก่เธอทั้งหลาย ข้อที่เธอทั้งหลาย แสดงธรรมมีความงามใน เบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถและพยานะ ประกาศพรหมจรรย์ บริสุทธบริบูรณ์ ครบถ้วนแก่พราหมณ์และคหบดีเหล่านั้น ชื่อว่าเธอทั้งหลายก็มีอุปการะมากแก่พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย คฤหัสถ์และบรรพชิต ต่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันอยู่ ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อต้องการสลัดโอชะออกให้ได้ เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบด้วยประการดังกล่าวนี (ขุ.อิติ. (ไทย) 25/17/486)

ถ้าพิจารณาเนื้อความแรก เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถึงการอนุเคราะห์ชาวโลก ก็ได้ระบุไว้ว่า เป็นเรื่องทางด้านจิตใจหรือด้านวัตถุสิ่งของ แต่คนส่วนใหญ่มักเข้าใจกันว่าเป้าหมายของพระพุทธศาสนาน่าจะเป็นการช่วยสัตว์โลกให้เกิดการพัฒนาทางจิตใจและปัญญามากกว่าจะเป็นการช่วยอนุเคราะห์ ช่วยเหลือด้านวัตถุ ซึ่งเป็นเรื่องทางโลก ส่วนเนื้อความที่สอง ดูจะเป็นการสนับสนุนความคิดที่ว่า การอนุเคราะห์ช่วยเหลือชาวโลกและการทำประโยชน์สุขแก่คนจำนวนมากของพระสงฆ์เป็นด้าน ธรรมทาน คือให้ความรู้ พระธรรมหรืออบรมศีลธรรม ส่วนคฤหัสถ์มีหน้าที่ต่อพระสงฆ์ในทางอาμισทาน คือ ถวายสิ่งของต่างๆ แก่พระสงฆ์ เป็นการอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ และศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับพระธรรม ในขณะเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ เมื่อกล่าวถึงการอนุเคราะห์สงเคราะห์ หรือช่วยเหลือเกื้อกูลของพระสงฆ์ ต่อชาวบ้านในพระพุทธศาสนา จึงมักใช้ตามจารีตที่หมายถึง การช่วยเหลือด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญา

2. แนวคิดและหลักธรรมที่สนับสนุนสังคมสงเคราะห์ในทัศนะพระพุทธศาสนา

ตลอดระยะเวลา 45 พรรษา พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญพุทธจริยา อันเป็นการบำเพ็ญประโยชน์สาธารณะเพื่อส่วนรวม ใน 3 ด้าน คือ โลกัตถจริยา บำเพ็ญประโยชน์เพื่อชาวโลก ญัตตถจริยา บำเพ็ญประโยชน์เพื่อพระญาติตามฐานะ และ พุทธัตถจริยา บำเพ็ญประโยชน์ต่อส่วนรวมในฐานะทำหน้าที่เป็นพระพุทธเจ้า (ช.จุ. (บาลี) 30/667/322)

ถ้าพิจารณาคำสอนของพระพุทธเจ้าในภาพกว้างที่สุด สามารถกล่าวได้ว่าเป็นการสอนที่มุ่งให้ สัตว์โลกทั้งหลายพ้นทุกข์ ถือว่าเป็นการแสดงออกซึ่งการสงเคราะห์ อนุเคราะห์อันสูงสุดของพระองค์ ส่วนคำสอน ที่ว่าด้วยการสงเคราะห์หรืออนุเคราะห์สังคมเป็นกรณีเฉพาะปรากฏอยู่ตามที่ต่างๆ ในคัมภีร์ พระไตรปิฎก มีทั้งเรื่องที่ทรงแสดงแก่ภิกษุสงฆ์ นักบวช และคฤหัสถ์ในที่ต่างกรรมต่างวาระ อย่างไรก็ตาม กรอบความคิดหลัก ที่สามารถประยุกต์ได้กับงานสังคมสงเคราะห์ในปัจจุบันน่าจะเริ่มจากคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ว่าด้วยการอนุเคราะห์ชาวโลก การทำเพื่อประโยชน์สุขและการเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแก่มหาชน คำสอนที่มีใจความตรงกันในเรื่องนี้ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายที่ ตัวอย่างเช่นเมื่อครั้งที่ตรัสแต่พระอรหันต์ที่ออกไปประกาศพระศาสนาใจความว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลายจงจาริกไปเพื่อ ประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ (วิ.ม. (ไทย) 4/32/40) เนื่องจากหลักธรรมในพระพุทธศาสนามีเป็นจำนวนมากและมีเนื้อความคาบเกี่ยวกัน การจัดหมวดหมู่หลักธรรมย่อมขึ้นกับเจตนาของผู้นำหลักธรรมเหล่านั้นไปใช้ให้เหมาะสมตามกาลและเทศะ

เมื่อพิจารณาความหมายของ “สังคมสงเคราะห์” ข้างต้นจะพบว่า ครอบคลุมหลักธรรมที่สอดคล้องกับการทำงานสังคมสงเคราะห์ด้านต่างๆ ซึ่งมีใช่เป็นเพียงการให้หรือการบริการด้านวัตถุสิ่งของโดยตรงเท่านั้น แต่ยังมีหลักธรรมที่ผูกประสานคนเข้าไว้ด้วยกันทั้งด้านจิตและกาย หลักธรรมที่ทำให้คนในสังคม อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน มีความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน และมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เหล่านี้เป็นคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ทั้งพระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์ในโอกาสต่างๆ กัน ในการอธิบายคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับงานสังคมสงเคราะห์ในบทนี้

การสังคมสงเคราะห์ คือ การยึดเข้าไว้ด้วยกันนั้น หมายถึง ยึดในแง่นามธรรมและยึดในแง่รูปธรรม ทางนามธรรม คือ ยึดเหนี่ยวผูกจิตใจให้รวมกันไว้เป็นหนึ่ง ทางรูปธรรม คือ ให้คนมารวมกันมีแนวคิด วิถีชีวิต ประเพณี ค่านิยมที่สอดคล้องประสานเข้าด้วยกันได้ ดังนั้น สังคมสงเคราะห์ตามแนวทางพระพุทธศาสนา ก็คือ การทำให้สังคมรวมกันได้เป็นหนึ่งเดียว ทั้งรวมใจและรวมกาย กล่าวโดยสรุป การสังคม สงเคราะห์ เป็นศาสตร์ เป็นศิลป์ และวิชาชีพ ในอันที่จะดำเนินการเพื่อป้องกันและแก้ไขช่วยเหลือผู้ที่ ประสบความเดือดร้อนต่างๆ ซึ่งไม่สามารถจะช่วยเหลือตนเองได้ ให้มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาของตนต่อไป ทั้งนี้ โดยการนำเอาทรัพยากรที่มีอยู่มาประยุกต์ใช้ เพื่อช่วยบรรเทาความต้องการและปัญหา

ทั้งของบุคคล กลุ่มชน และชุมชน โดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (Scientific method) จุดมุ่งหมายที่สำคัญ คือช่วยเขาเพื่อให้เขาช่วยตนเองได้ (Help them to help themselves) (ไวลด์ส กฤษณะภักติ, 2529: 6-47)

3. วิธีการสังคมนาเคราะหตามหลักพุทธธรรม

วิธีการสังคมนาเคราะหตามแนวพุทธ ก็คือ การจัดให้มีการดำเนินการสังคมนาเคราะหให้สอดคล้องกับแนวคิดและหลักการสังคมนาเคราะหตามแนวทางพระพุทธศาสนา พุทธธรรมที่เป็นวิธีการสังคมนาเคราะห คือ คำสอนที่สอนให้บุคคลรู้จักการดำเนินชีวิตของมนุษย์ให้บรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของชีวิตที่เรียกว่า อัตตะ 3 ประการได้แก่ (1) ทิฏฐธัมมิกัตตะ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน (2) สัมปรายกัตตะ คือ ประโยชน์เบื้องหน้า (3) ปรมัตตะ คือ ประโยชน์สูงสุด

อัตตะ 3 ประการจึงเป็นวิธีการสังคมนาเคราะหตามแนวพระพุทธศาสนาเป็นการสังคมนาเคราะหที่มุ่งให้เกิดผลเป็นการตอบสนองความต้องการของชีวิตและแก้ไขปัญหาของชีวิตในลักษณะดังต่อไปนี้

1. การแก้ไขปัญหาส่วนบุคคล

ปัญหาส่วนบุคคล เป็นปัญหาที่เกิดจากความต้องการที่จำเป็นทางชีววิทยา บุคคลจะต้องแสวงหาปัจจัยที่จำเป็นต่างๆ อย่างน้อยปัจจัยสี่ มาตอบสนองความต้องการหรือการหาเลี้ยงชีพของตนและครอบครัวให้เพียงพอ การแก้ไขปัญหาส่วนบุคคลนี้ จะต้องแก้ไขโดยปลูกฝังให้บุคคลทุกคนมีคุณธรรมขั้นพื้นฐานที่เรียกว่า “ทิฏฐธัมมิกัตตะ หรือประโยชน์ในปัจจุบัน 4 ประการ (อง.อฎฎก. 23/144/2554)

ความแตกต่างระหว่างอารักขสัมปทากับความตระหนี่

อารักขสัมปทา หมายถึง การเสียดายในสิ่งที่ควรเสียดาย เช่น สิ่งที่ไม่ควรจะให้เสียก็ไม่ให้เสีย คือ ใช้จ่ายในสิ่งที่มีประโยชน์ตน ประโยชน์ท่าน ความตระหนี่ หมายถึง เสียดายทรัพย์ไม่จ่ายใช้สอย หวงแหนไว้ไม่ให้ผู้อื่นแตะต้อง

ในทิฏฐธัมมิกัตตะทั้ง 4 เหล่านี้ เมื่อบุคคลบำเพ็ญพยายามแล้วจักบรรลุผลอย่างไร เมื่อบุคคล บำเพ็ญพยายามดำเนินตาม ย่อมจักบรรลุผลทรัพย์ ยศ และ ไฉตริ โดยลำดับ เพราะเหตุไร จึงเรียกว่า ประโยชน์ในปัจจุบัน เพราะธรรม 4 ประการมีอฎฎฐานสัมปทา เป็นต้น เป็นคุณธรรมที่ทำให้บุคคลให้ได้ บรรลุผล คือ ลาภยศ สุข สรรเสริญ ไฉตริ ซึ่งเป็นประโยชน์ในปัจจุบัน นอกจากนี้ ธรรมศนะเกี่ยวกับการสังคมนาเคราะหในแง่คิด กระบวนการยังมีหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง คือ ปัจจัยที่ส่งเสริมให้ประสบผลสำเร็จ เรียกว่า “อิทธิบาท” มี 4 ประการ คือ ฉันทะ คือ ความพอใจในงานที่ตนเองทำ วิริยะ คือ ความพากเพียรทำงาน จิตตะ คือ เอาใจฝักใฝ่ในงานที่ทำ วิมังสา คือ หมั่นใช้ปัญญาใคร่ครวญ (ที.ปา. (บาลี) 11/231/233, อภิวิ. (บาลี) 35/505/292)

2. การแก้ไขปัญหาส่วนสังคม

ปัญหาส่วนสังคม เป็นปัญหาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคนในสังคมเป็นปัญหาที่ทำให้เกิดผล กระทบต่อสังคมโดยรวม เพราะเกิดความขัดแย้ง ทะเลาะกันในเรื่องลาภยศสรรเสริญ เป็นต้น เป็นเรื่อง ค่านิยม ความเชื่อ และพฤติกรรมของคนในสังคม อาจเนื่องมาจากกิเลสนั่นเอง ดังนั้น การแก้ไขปัญหา ส่วนสังคมนั้น จะต้องแก้ไขที่พฤติกรรมของคนในสังคมให้มีคุณธรรมขั้นพื้นฐานเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันในสังคม ที่เรียกว่า “สัมปรายกัตตะ หรือสัมปรายิกัตถสังวัตตนิคธรรม อันเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เบื้องหน้า, หลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สุขขั้นสูงขึ้นไป คือ ประโยชน์เบื้องหน้า 4 ประการ คือ สัทธาสัมปทา คือ มีศรัทธาที่ถูกต้อง เช่น หลักกรรม ความดี ความชั่ว สีสสัมปทา คือ มีศีลธรรม และเคารพกฎระเบียบของสังคม จากสัมปทา คือ มีความ

เอื้อเพื่อเผื่อแผ่เสียสละช่วยเหลือกัน ปัญญาสัมปทา คือ มีปัญญารู้เท่าทัน สถานการณ์ เข้าใจความจริงของชีวิต ฯลฯ

3. การแก้ไขปัญหาล้วนจิตใจ

ปัญหาล้วนจิตใจ เป็นปัญหาที่ลึกซึ้งละเอียดอ่อน เพราะมนุษย์มีกิเลสอยู่ในจิตใจ ถ้าจิตใจถูกครอบงำด้วยกิเลสแล้ว ก็จะส่งผลกระทบต่อสังคมเช่นเดียวกัน เพราะพระพุทธศาสนาถือว่า จิตใจเป็นใหญ่เป็นหัวหน้า แก้ไขได้ด้วยการปฏิบัติตามหลักที่เป็นกระบวนการทางวิทยาศาสตร์เชิงพุทธ เพราะพระพุทธศาสนา ยังมีขั้นตอนในการวิเคราะห์ปัญหาและแก้ไขปัญหาล้วนจิตใจได้จากหลักการของอริยสัจ 4 (อง.อภ.ก. (ไทย) 23/21/255) ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่ส่งเสริมกระบวนการแก้ปัญหาล้วนจิตใจตามหลักการของวิทยาศาสตร์หรือ การวิจัย ในการค้นคว้าหาความจริงอย่างมีหลักการและขั้นตอน ได้แก่ ทุกข์ คือ กำหนดปัญหา กำหนด วัตถุประสงค์และกรอบแนวคิดในการค้นคว้า (Problematic Situation) สมุทัย คือ สาเหตุของปัญหา ตั้งสมมติฐานในการค้นคว้าวิจัย (Formulation Hypothesis) นิโรธ คือ สรุปผล (Conclusion) ตั้งเป็น ทฤษฎีมรรค คือ แนวทางปฏิบัติเพื่อแก้ไขปัญห ทำการทดลองและวิเคราะห์สังเคราะห์ปัญหา (Analysis of data and Experimentation)

3. การกิจด้านสังคมสงเคราะห์ตามหลักพุทธธรรม

คำว่า “ภารกิจ” แยกออกเป็น 2 ศัพท์ คือ ภาระกิจจะ ตามรูปภาษาบาลี ภาระ แปลว่าหนัก, มาก, กว้าง มุ่งหมายถึง งาน หรือ การงาน กิจจะ แปลว่า สิ่งควรทำ สิ่งที่ต้องทำ, (กรณี กิจจ) สรุปความว่า งานอย่างใดอย่างหนึ่งที่ต้องทำให้หนักให้มาก เพราะเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น พระพุทธเจ้า ในฐานะที่เป็นศาสดาของศาสนาพุทธ ซึ่งทำหน้าที่ด้านสังคมสงเคราะห์ หน้าที่ตั้งที่กระทำไม่เคยหยุดตลอด 45 พรรษา เรียกว่า “พุทธกิจ” คือ ภารกิจประจำวันของพระพุทธเจ้า กระทำในฐานะที่เป็นครูทั้ง ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ดังใจความตอนหนึ่งในคัมภีร์ธาวักกสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก เรื่องพระปุกกสาติ ว่า “อติปิโส ภควา อรหัง สมมาสมพุทโธ วิชชาจรณสมปนโน สุคโต โลกวิทู อนุตตโร ปุริสธมมสารถิ สตถา เทวมนุสสานัง พุทโธ ภควาติ (ม.อ. (บาลี) 14/676/444) แปลว่า “แม้เพราะเหตุอย่างนี้ๆ พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้เสด็จไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกมนุษย์อย่างหาผู้อื่นยิ่งกว่าไม่มี ทรงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานด้วยธรรม และเป็นผู้จำแนกหลักธรรม” ดังนี้

พระคุณทั้ง 9 ประการนี้ เรียกว่า “นพหุคุณ” ซึ่งเป็นคุณสมบัติส่วนพระองค์ และคุณสมบัติในการทำงานด้านสังคมสงเคราะห์ที่ครอบคลุมทั้งเทวดาและมนุษย์

ถ้าจะมองในมิติของสังคมสงเคราะห์ก็จะเป็นว่า คุณสมบัติที่เกิดจาก “นพหุคุณ” สามารถจำแนกออกเป็น 2 ประเภท คือ อัตตสมบัติและปรหิตสมบัติ

1) อัตตสมบัติ คือ ความสมบูรณ์ หรือความพร้อมส่วนตน

2) ปหิตสมบัติ คือ ความสมบูรณ์ หรือความพร้อมเพื่อบำเพ็ญประโยชน์ต่อส่วนรวม

คำว่า “อนุตตโร ปุริสธมมสารถิ” ซึ่งหมายถึง ครูฝึกชั้นยอด ครูฝึกมืออาชีพ

คำว่า “สตถา เทวมนุสสานัง” หมายถึง เป็นครูทั้งของเทวดา มาร พรหม มนุษย์ และหมู่สัตว์ทั้งหลาย (วิ.มหา. (ไทย) 1/1/9) บนฐานแห่งธรรมชาติของมนุษย์ ผู้เป็นสัตว์ที่สามารถศึกษาเรียนรู้และพัฒนาได้จนถึง

ที่สุดกว่าสัตว์อื่นๆ พระพุทธเจ้าทรงวางหลักพุทธธรรมที่สำคัญๆ เอาไว้มากมาย เพื่อให้มนุษย์ได้นำไปประยุกต์ใช้ตามฐานะของตน เพราะมนุษย์ฝึกได้ พัฒนาตนเองได้ และเมื่อฝึกแล้วจะเป็นผู้ประเสริฐสุด เพราะความจริงข้อนี้ คือ พระพุทธเจ้าทรงเป็นต้นแบบ โดยเป็นสรมะ คือ เป็นเครื่องเตือนใจให้ระลึกว่า ตัวเราก็เป็นมนุษย์คนหนึ่ง พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนที่จะตรัสรู้ก็ทรงฝึกในพระองค์เองมาก่อน เมื่อระลึกถึงคุณสมบัติ พระพุทธเจ้าในฐานะที่เป็นต้นแบบ ก็จะทำให้เกิดศรัทธาที่เรียกว่า ตถาคตโพธิสัทธา คือ เชื่อในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีความหมายต่อไปอีกว่า เชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์ กลายเป็นพุทธะ เพราะฉะนั้น การที่ถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นสรมะนั้นความหมายอยู่ที่

1) ทำให้เกิดศรัทธาที่เชื่อมโยงเข้าไปหาพระพุทธเจ้าว่า จากความเป็นมนุษย์ พระองค์ได้ทรง บำเพ็ญบารมีฝึกฝนพระองค์จนเป็นพระพุทธเจ้า ถ้าฝึกฝนตนเองจริงจึงให้ถึงที่สุด มนุษย์ก็จะกลายเป็นผู้ประเสริฐได้ ทำให้เกิดความมั่นใจว่า มนุษย์มีศักยภาพที่จะบรรลุได้ตรัสรู้ได้

2) เตือนใจให้ระลึกถึงหน้าที่ว่า การเป็นมนุษย์จะดีเลิศประเสริฐได้ก็ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตน การฝึกฝนพัฒนาตนเป็นหน้าที่แห่งชีวิต จะต้องฝึกฝนศึกษาและพัฒนาตนอยู่เสมอเรียกว่า “สำนึกในหน้าที่ความเป็นมนุษย์”

3) ทำให้เกิดกำลังใจว่า การฝึกฝนพัฒนาตน พระพุทธเจ้าได้ทรงทำมาจนสำเร็จผลสมบูรณ์เป็นแบบอย่างดีแล้ว พระองค์ทรงทำได้แสดงว่าเราก็สามารถทำได้ แม้ว่าการฝึกศึกษานั้น บางครั้งจะยากมาก อาจทำให้เราชักจะย่อท้อ แต่เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าว่า พระองค์เคยประสบความยาก ลำบากมากกว่าเราหนักหนา พระองค์ก็ก้าวผ่านลุล่วงไปได้ เราก็จะเกิดกำลังใจที่จะได้ฝึกตนต่อไป

4) ได้วิธีลัดจากประสบการณ์ของพระองค์ พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติลองผิดลองถูก บำเพ็ญบารมีกว่าจะเป็นพุทธะได้ เมื่อพระองค์ตรัสรู้แล้ว ก็ทรงประมวลประสบการณ์ของพระองค์มาวางเป็นหลักจัดลำดับเลือกสรรสอนให้เข้าใจง่ายขึ้น

พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพระพุทธรกิจ 5 ประการนี้ (ที.อ. (บาลี) 1/61, ส.อ. (บาลี) 1/255, อ.อ. (บาลี) 1/66.) ด้วยพระพุทธรจริยา คือ ทรงบำเพ็ญ ประโยชน์แก่โลกทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่พระญาติและทรงบำเพ็ญประโยชน์ทุกประการในฐานะของ พระพุทธเจ้า ด้วยพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ ทั้งในพรหมกาล และนอกพรหมกาล นับแต่ตรัสรู้ ตราบจนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพานเป็นเวลาถึง 45 พรรษา

คุณสมบัติด้านพระกรณานี้ ควรดูพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นตัวอย่าง พระองค์ทรงทำหน้าที่ครู ของชาวโลกได้สมบูรณ์ เพราะพระองค์ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อชาวโลกอย่างใหญ่หลวง พระองค์ทรงมี “วิญญูณครู” อย่างแท้จริง คิดดูง่ายๆ อย่างนี้ก็แล้วกัน ไม่ว่าจะไกลแสนไกลเดินทางลำบากขนาดไหน ถ้าทรงเห็นว่า บุคคลที่ทรงมุ่งไปสอนนั้นจะรู้เรื่องที่ทรงสอน หรือได้บรรลุผล หรือจะ “รู้สำนึก” กลับเนื้อกลับตัวเป็นคนดี พระองค์ก็ไม่ทรงย่อท้อเสด็จไปสอนจนได้ แม้กระทั่งทรงพระประชวรหนักก็ไม่เว้นการทำหน้าที่ของครู ดังกรณีศึกษาเรื่อง องคุลิมาล และกรณีสุภทัตทปริพาชก เป็นต้น

พระมหากรุณาของพระพุทธเจ้า ยิ่งชัดเจนในใจชาวพุทธ เมื่อมองไปที่พระจริยาของพระองค์ อันเรียกว่า พุทธรจริยา 3 ประการ คือ (ขุ.จ. (บาลี) 30/667/322)

1) โลกัตถจริยา พระจริยาเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก

2) ญัตตถจริยา พระจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระประยูรญาติ

3) พุทธถจริยา พระจริยาที่ทรงพระพฤติในฐานะทรงเป็นพระพุทธเจ้า

แม้ว่าพระพุทธองค์ทรงเป็น “บุคคลของโลก” แล้ว พระองค์ก็ยังไม่ทรงลืมนึกที่จะอนุเคราะห์พระประยูรญาติของพระองค์ตามสมควร และตามความเหมาะสม ดังเสด็จนิวัติกรุงกบิลพัสดุ์ หลังประกาศพระศาสนาเป็นปีกแผ่นแล้ว เพื่อไปโปรดพระพุทธบิดาและพระประยูรญาติโดยทรงชักนำศากยกุมารและโกสิยกุมารออกบวช เช่น พระอานนท์ พระอนุรุทธ พระเทวทัต เสด็จขึ้นไปเทศนาโปรด อติตพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นการทดแทนบุญคุณพระมารดาบังเกิดเกล้าสถานหนึ่งด้วย (จนเกิดประเพณีเทศน์ อภิธรรมโปรดมารดาสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้ ดังพระยาสิทธิ กษัตริย์สุโขทัย ทรงพระราชนิพนธ์ “ไตรภูมิพระร่วง” หนังสืออธิบายพระอภิธรรมทรงบอกจุดประสงค์ไว้ข้อหนึ่งว่า เพื่อโปรดพระมารดา)

การสงเคราะห์พระประยูรญาติ ที่สำคัญสองครั้งที่ไม่ควรลืมนึกก็คือ เมื่อทรงช่วยปราบกษัตริย์วิทูรยะ มิให้ยกทัพไปฆ่าพวกศากยได้ถึงสามครั้งสามครา แต่ครั้งที่สี่ทรงเห็นว่า พวกศากยเคยทำกรรมหมุ่มาแล้วในอดีตชาติ

เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงเหตุการณ์ครั้งนี้ ชาวพุทธจึงได้สร้างพระพุทธรูปปางห้ามพระญาติตั้งที่ทราบ กันดีอยู่แล้ว ส่วนที่พระมหากรุณาธิคุณในฐานะที่ทรงบำเพ็ญพุทธถจริยานั้น จะเห็นได้จากพระจริยาที่ทรงทำอยู่ 4 ประการคือ

1. ช่วยสรรพสัตว์ให้ข้ามห้วงแห่งสรรพทุกข์ คือ ทรงช่วยสัตว์โลกทั้งปวงให้บรรลุมรรคผล นิพพาน เพื่อข้ามพ้นทุกข์ในสังสารวัฏ

2. บูพื้นฐานแห่งกุศลธรรม ในกรณีที่บางคนไม่สามารถบรรลุมรรคผล ก็ทรงไม่ทอดทิ้ง ทรงปูทางให้เขาก้าวไปข้างหน้าในโอกาสต่อไป ดังกรณีพระเทวทัต ทรงทราบก่อนแล้วว่า บวชมาแล้วจะทำสังฆเภทและมุ่งร้ายพระพุทธรองค์ แต่การที่เอามาบวชย่อมมีโอกาสได้ประพฤติพรหมจรรย์อันจักเป็นอุปนิสัยปัจจัยกายหน้าได้

3. ปิดทางอบาย ในบางกรณีถ้าปล่อยไปตามยถากรรม บางคนอาจล้าลงลึกถึงกับตกนรก หมกไหม้ ก็ทรงช่วยปิดทางอบายให้เขาเสีย ดังกรณีองคุลิมาล เป็นต้น

4. สถาปนาพระพุทธศาสนา ทรงก่อตั้งคณะสงฆ์อันเป็นชุมชนตัวอย่างขึ้นในสังคมรวมทั้งตั้งสถาบันพระพุทธศาสนาขึ้น คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทรงเตรียมบุคลากรของแต่ละสถาบัน เพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนา

ทั้งหมดนี้ทรงทำเพราะทรงมีพระมหากรุณาต่อชาวโลกนั่นเอง การบำเพ็ญพุทธกิจตลอด ระยะ เวลา 45 พรรษาของพระพุทธองค์ สรุปได้ว่า เป็นการทำหน้าที่สังคมสงเคราะห์สาธารณะที่ยิ่งใหญ่ในฐานะ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

4. แนวคิดสวัสดิการสังคมตามหลักพุทธธรรม

1. ความหมายของสวัสดิการสังคม

การมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี เป็นสิ่งที่พึงปรารถนาของมนุษย์ทุกคน แต่ในความเป็นจริงแล้ว ความเป็นอยู่ที่ดีและสังคมนั้น มนุษย์มีสภาพความเป็นอยู่ที่แตกต่างกัน ตามศักยภาพส่วนบุคคลและฐานะทางสังคม

การที่จะทำให้ทุกคนเท่าเทียมกันในด้านความเป็นอยู่ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้หรือเป็นไปได้ลำบาก การพยายามที่จะทำให้ทุกคนมีความเป็นอยู่ที่ดีอย่างน้อยที่สุดตามระดับมาตรฐานคุณภาพชีวิต ขั้นพื้นฐาน จึงเป็นเป้าหมายและเป็นสิ่งสำคัญของสังคมโดยรวม ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่จะช่วยให้ มนุษย์ทุกคนมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นตามเกณฑ์มาตรฐานขั้นมูลฐานแห่งชีวิต นั้นคือสวัสดิการสังคม (จักกฤษณ์ จันทรคำ, 2551: 8-4)

คำว่า สวัสดิการมีความหมายหลายนัย กล่าวคืออาจหมายถึง 1) การกินดี อยู่ดี 2) ในทางเศรษฐศาสตร์ อาจหมายถึงการได้รับความพอใจ การได้รับอรรถประโยชน์จากการได้บริโภคสินค้าหรือได้รับบริการ 3) การได้รับผลประโยชน์ ได้รับบริการได้รับสิ่งของเพื่อทำให้เกิดการกินดี อยู่ดี

สวัสดิการสังคม หมายถึง ระบบการจัดบริการสังคม เพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหาทางสังคมและพัฒนาสังคม รวมทั้งการส่งเสริมความมั่นคงทางสังคม เพื่อให้ประชาชนสามารถดำรงชีวิตได้ในระดับ มาตรฐาน โดยบริการดังกล่าว จะต้องตอบสนองความต้องการพื้นฐานของประชาชนให้ได้รับการพัฒนา คุณภาพชีวิตอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ทั้งในด้านการมีการศึกษาที่ดี การมีสุขภาพอนามัย การมีที่อยู่ อาศัยการมีงานทำการมีรายได้ การมีสวัสดิการแรงงาน การมีความมั่นคงทางสังคมนันทนาการและ บริการสังคมทั่วไป โดยระบบบริการสังคมต้องคำนึงถึงศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ และสิทธิที่ประชาชน ต้องได้รับ และเข้ามามีส่วนร่วมในระบบการจัดบริการสังคมในทุกระดับ (กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์, 2444: 4-7)

กล่าวโดยสรุปสวัสดิการสังคม จึงมีความหมายกว้างในฐานะบริการหรือโครงการที่ทั้งภาครัฐและภาคเอกชนจัดตั้งขึ้น เพื่อส่งเสริมสภาพความเป็นอยู่หรือคุณภาพชีวิตของประชาชน โดยไม่จำแนก ฐานะและชนชั้น บริการสวัสดิการสังคม อาจแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะกว้างๆ คือ 1) สวัสดิการสังคมที่มุ่งแก้ไขปัญหาความเดือดร้อน หรือบำบัดรักษา ทดแทนฟื้นฟู 2) สวัสดิการสังคม ที่มุ่งป้องกันปัญหา เช่น การฝึกอาชีพเยาวชน บริการสาธารณสุขมูลฐาน เป็นต้น 3) สวัสดิการสังคม ที่มุ่งพัฒนาศักยภาพ ความคิด จิตใจ ทักษะประชาชน (developmental Social welfare) (กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์, 2444: 4-7)

จึงกล่าวได้ว่า สวัสดิการสังคม มีความหมายแคบกว่าคำว่า สวัสดิการเพราะ “สวัสดิการสังคม” สื่อความหมายให้เห็นถึงสถาบัน และโครงการที่ปฏิบัติการเพื่อให้เกิดความอยู่ดี กินดี หรืออยู่ดี มีสุข เท่าที่จะเป็นไปได้

5. ขอบเขตของงานสวัสดิการสังคม (Fields of Social Welfare)

1. ขอบเขตสวัสดิการสังคมโดยทั่วไป ที่นับว่าเป็นงานสวัสดิการจะครอบคลุมปัจจัยพื้นฐานของการดำรงชีวิต 7 ประการ ได้แก่ 1) การศึกษา 2) สุขภาพอนามัย 3) ที่อยู่อาศัย 4) การประกันรายได้ (มีงานทำมีรายได้ มีสวัสดิการแรงงาน) 5) ความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินความมั่นคงทางสังคม 6) นันทนาการ 7) การบริการสังคมและปัจเจกบุคคล

2. แนวคิดและขอบเขตธัมมิกสวัสดิการสังคมเชิงพุทธ สวัสดิการสังคมในเชิงพุทธเป็นการจัดระบบความสัมพันธ์เชิงผสมผสานระหว่างมนุษย์กับบริบททางสังคม โดยพระเทพเวที (ประยุทธิ์ ปยุตโต) (ประเสริฐ ปอนถิ่น, 2552: ก) ได้ให้ทรรศนะว่า ถ้ากล่าวถึงสังคมสงเคราะห์ ในเชิงสวัสดิการต้องมองดูรากฐานของสังคมและวัฒนธรรม โดยเฉพาะสังคมไทยไม่เคยมีระบบหรือ โครงสร้างทางสังคมสงเคราะห์เลย แต่ว่ามีแทรกอยู่ในระบบวิถีชีวิตประจำวันของคนไทย กลมกลืน อยู่ในชีวิตของชุมชน โดยแต่ละชุมชนจัดการกันเอง เป็นสังคมแบบพึ่งพา

นอกจากนี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ยังได้จำแนกระบบมนุษย์ในเชิงสังคมไว้โดยจำแนกออก เป็น 3 ระบบย่อย คือ (1) ระบบชีวิตเชิงกายภาพ (2) ระบบของจิตใจที่ทำงานตามจิตนิยาม (3) ระบบการดำเนินชีวิต ซึ่งได้แก่ ระบบพฤติกรรม เป็นต้น

ในด้านระบบสังคมเชิงสวัสดิการนั้น ท่านได้ชี้ว่าเป็นระบบแห่งความสัมพันธ์ระหว่างกัน โดยเกิด จากเจตจำนงของมนุษย์ เช่น ระบบการปกครอง ระบบสวัสดิการ เป็นต้น ส่วนสิ่งแวดล้อม คือ สรรพสิ่งที่เป็นธรรมชาติซึ่งเอื้ออำนวยในการดำรงของมนุษย์ และเทคโนโลยี เป็นเครื่องมือที่มนุษย์ใช้กระทำต่อมนุษย์เอง ต่อสังคม และต่อสิ่งแวดล้อม

กระบวนการพัฒนาแบบยั่งยืนตามแนวทางของพระธรรมปิฎกนั้น มี 2 ขั้นตอน คือ 1) การพัฒนาคน โดยให้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา และการพัฒนาคนนั้น จะต้องพัฒนาทั้งทางด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา 2) การพัฒนาที่ยั่งยืนโดยคนในฐานะที่เป็นแกนกลาง ต้องไปประสานปรับเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์องค์รวมใหญ่อย่างเป็นบูรณาการเพื่อให้เป็นระบบแห่งการดำรงอยู่ด้วยดีมีสมดุลอย่างต่อเนื่องในการพัฒนาคนนั้น

แนวคิดสวัสดิการสังคมในการพัฒนามนุษย์ ได้เสนอแนวทางในการพัฒนาพฤติกรรมไว้ว่าให้เป็นพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียน และมีการสร้างความเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ทั้งในพฤติกรรมหาเลี้ยงชีพให้เป็นสัมมาอาชีวะ หรือการเลี้ยงชีพโดยสุจริต ไม่ก่อภัยต่อตนเอง ผู้อื่นและสิ่งแวดล้อมพฤติกรรมในการบริโภค ให้รู้จักประมาณการซื้อหาปัจจัยสี่และสิ่งของเครื่องใช้โดยเน้นคุณค่าที่แท้และไม่แสวงสิ่งมีนเมา เป็นต้น พฤติกรรมในการแสวงหาความสุข ที่อิงธรรมชาติ การหาสุขแบบประสานร่วมมือกันและการให้ซึ่งกันและกัน กล่าวโดยสรุป คือ การพัฒนาคนให้รู้จักการให้ ควบคู่กับการได้อย่างสมดุลกัน

สำหรับด้านจิตใจ ควรพัฒนาจิตสำนึกแห่งการสร้างสรรค์ จิตแห่งความปรารถนาที่ดีต่อกัน จิตแห่งเมตตา กรุณา มุตตา จิตแห่งการรักธรรมชาติ จิตแห่งสันโดษ จิตแห่งอิสรภาพโดยมีสติเป็นตัวกำกับ และจิตแห่งอุดมคติ มีปณิธานในการปฏิบัติงาน การสร้างสรรค์สิ่งดีงามและการเข้าถึงจุดหมายแห่งชีวิตที่ดั่งงามสมบูรณ์

ด้านปัญญา ควรพัฒนาการใช้ปัญญาตามหลักโยนิโสมนสิการซึ่งเน้นความคิดอย่างเป็นระบบ พิจารณาปัญหาและสรรพสิ่งอย่างสืบสาวลงลึกถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดผลขึ้นมา ระบบการเปรียบเทียบ และจำแนกคุณค่าของสรรพสิ่ง รวมทั้งระบบที่เป็นระบบคิดที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อปิดเป่าความเชื่อ ค่านิยม และแนวคิดที่ผิด รวมทั้งให้รู้จักและเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เพื่อสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่โลก

สำหรับระบบการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น พระธรรมปิฎกให้ทรงเห็นว่า เป็นผลที่มาจากการพัฒนาคน และเกิดขึ้น เมื่อระบบความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์ สังคม ธรรมชาติ และเทคโนโลยี มีความสมดุลกัน โดยเสนอแนวทางการพัฒนาระบบ ดังนี้

1) มนุษย์ในฐานะที่เป็นมนุษย์ ควรจัดการศึกษาและจัดสรรปัจจัยเกื้อหนุนเพื่อช่วยให้มนุษย์แต่ละชีวิตเจริญงอกงามเข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ในด้านมนุษย์ในฐานะที่เป็นทรัพยากรพึ่งพัฒนา ให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพโดยมีสุขภาพดี ขยันอดทน รับผิดชอบ มีความรู้ ความสามารถ มีทักษะ พร้อมเป็นกำลังในระบบเศรษฐกิจและสังคม

2) สังคม ดำเนินการพัฒนาโดยสร้างบรรยากาศแห่งการไม่เบียดเบียนกัน

3) ธรรมชาติจะต้องทำให้สังคมตระหนักว่ามนุษย์ไม่ได้แยกตัวจากธรรมชาติ แต่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ โดยอยู่ร่วมกับธรรมชาติโดยสันติ ไม่ทำร้ายเอาเปรียบธรรมชาติ หรือมุ่งนำธรรมชาติ มาใช้จนเกินขอบเขต

4) เทคโนโลยี ควรผลิต และใช้เทคโนโลยี เพื่อแก้ปัญหาและอนุรักษ์ธรรมชาติ เช่น เทคโนโลยี เพื่อกำจัดน้ำเสีย ขยะ เป็นต้น และควรใช้เทคโนโลยีอย่างรู้เท่าทันและปัญญา ไม่ใช่ด้วยตัณหาที่หลงใหล ในสิ่งที่เป็นคุณค่าเทียม

จะเห็นได้ว่า แนวคิดการพัฒนาแบบยั่งยืนของพระธรรมปิฎกนั้น ใช้หลักคิดของศาสนาพุทธเป็นแกนกลางในการวิเคราะห์และนำเสนอแนวทางการพัฒนา โดยเน้นการพัฒนามนุษย์ทั้งร่างกาย จิตใจ และปัญญา รวมทั้งการสร้างระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยการสร้างสมดุลระหว่างมนุษย์ สังคม ธรรมชาติ และเทคโนโลยี ซึ่งนับว่าเป็นการเสนอแนวทางการพัฒนาที่น่าเอาคุณค่าดั้งเดิมแบบตะวันออก มาท้าทายแนวคิดการพัฒนาของตะวันตกได้อย่างลึกซึ้งแหลมคม แนวคิดนี้ เป็นแนวคิดที่มีคุณค่าควร แก่การนำมาพิจารณาและนำไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติในสังคมไทยไม่น้อย

6. ปรัชญาสวัสดิการสังคมตามหลักพุทธธรรม

ในพหุการสูตร (ขุ.อิติ (ไทย) 25107/486) พระพุทธเจ้าทรงตรัส ทรงเตือนให้ภิกษุสงฆ์ระลึกตระหนักถึงการอุปถัมภ์ของชาวบ้านและการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างภิกษุสงฆ์กับชาวบ้าน ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่ายมีใจความดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์และคหบดีทั้งหลายผู้บำรุงอุปถัมภ์ เธอทั้งหลายด้วยจิวร ปิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร ถือว่าเป็นผู้มีอุปการะมากแก่เธอทั้งหลาย ข้อที่เธอทั้งหลายแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์ บริสุทธิบริบูรณ์ ครบถ้วนแก่พราหมณ์และคหบดีเหล่านั้น ถือว่าเธอทั้งหลาย ก็มีอุปการะมากแก่พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย “ภิกษุทั้งหลาย คฤหัสถ์และบรรพชิตต่างพึ่งพาอาศัยกันและกันอยู่ ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อต้องการสลัดโอชะออกให้ได้ เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบด้วยประการดังกล่าวนี้” รัฐสวัสดิการเชิงพุทธ โดยส่วนใหญ่แล้ว มักจะเน้นรูปแบบการสังเคราะห์ใน 2 สถานะ คือ (1) อามิสสังคหะ คือ การสงเคราะห์ด้วยวัตถุสิ่งของเครื่องใช้ เพื่ออำนวยความสะดวกในการบริหาร ชีวิต (2) ธรรมสังคหะ คือ การสงเคราะห์ด้วยการให้ความรู้ และธรรมะในการดำเนินชีวิต (อง.ทุก. (ไทย) 20/3493/115)

ในทศวรรษเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ได้เห็นความสำคัญของการอยู่ร่วมกัน เพราะการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมหมู่มา จะต้องเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ให้แก่กันและกัน ต้องมีการแบ่งปันกันทั้งระดับพื้นฐาน คือ ชาวบ้าน ประชาชนจนถึงระดับรัฐต้องมีการจัดสรรสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ประชาชน ซึ่งได้กล่าวในรายละเอียด ต่อไปนี้

การแบ่งปัน (สาธารณโภคี)

สวัสดิการสังคมเชิงพุทธ ได้ให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันในระบบชีวิตของชุมชนสังคมที่ประกอบ ด้วยสมาชิกในฐานะเพื่อนร่วมทุกข์ จึงต้องมีความเกี่ยวข้องทั้งในฐานะผู้ให้และผู้รับ ฉะนั้น การแสดงออกต่อกันทั้งในทางกายและทางวาจา จึงเป็นไปตามหลักของสังคหวัตถุธรรม 4 ประการ (ที.ปา. (บาลี) 11/140/167, 267/244, อง.จตุกก. (บาลี) 21/32/52, 256/335, อง.อญ.ก. (บาลี) 23/114/222, อง นวก. (บาลี) 23/209/177) คือ (1) ทาน คือ การให้ (2) ปิยวาจา (3) อตถจริยา คือ ความประพฤติตนเป็นประโยชน์ (4) สมานัตตตา คือ ความเป็นผู้วางตนสม่ำเสมอในธรรมนั้นๆ ในบุคคลนั้นๆ ตามสมควร

จะเห็นได้ว่า การอยู่ร่วมกันเป็นสังคมกับคนหมู่มา ก็ต้องรู้จักมีการให้ปันสิ่งของที่ตนเองมีอยู่ ที่พอแบ่งปันได้ เพราะผู้ให้ก็ต้องเกิดความปราโมทย์และภูมิใจ ส่วนผู้รับก็ย่อมเกิดความสำนึกต่อ คุณความดีที่คนอื่นได้ทำแก่ตน เมื่อทุกคนทำตามหลักของสังคหวัตถุ 4 นี้ จะเป็นเครื่องสงเคราะห์โลกทรงเปรียบเทียบได้ว่า เป็นประดุจสลักเพลาควควบคุมรถที่แล่นไปอยู่ไว้ได้ ฉะนั้น

สวัสดิการสังคมแบบการให้ปันสิ่งของของตน เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ทมหปิโย โหติ ภขนุติ พหุ” แปลว่า ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก คนหมู่มาย่อมคบหา” คำที่พระพุทธองค์ ตรัสไว้นั้น เป็นคำสอนที่ฆราวาสทั้งหลายควรที่จะนำมาประพฤติปฏิบัติ การให้ปันที่ต้องมีผู้รับนั้น พระพุทธศาสนาเรียกว่า ทานที่มีปฏิกาค คือ ต้องมีผู้มารับทานมีผู้รับของถวาย ซึ่งแบ่งเป็น 2 ชนิด ได้แก่ (1) อามิสทาน หรือทานวัตถุ ได้แก่ การให้วัตถุสิ่งของต่างๆ มีข้าว น้ำยารักษาโรค เป็นต้น และ ทรัพย์สินเงินทองภายนอกทั้งเป็นสิ่งที่รักมาก (2) ธรรมทาน ได้แก่ การให้ธรรมเป็นทาน หมายถึง การให้ในส่วนจิตใจ

นอกจากนั้น พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนให้ทำทานอย่างมีขอบเขตและมีเหตุผล ดังที่ตรัสไว้ว่า ทรงสรรเสริญการเลือกแล้ว (พิจารณาแล้ว) จึงให้ เช่น ทรงแสดงสมบัติของทานไว้ 3 ประการได้แก่

1) วัตถุสมบัติ คือ ถึงพร้อมด้วยวัตถุ หมายถึง มีวัตถุดี วัตถุเป็นของที่ควรให้ มีประโยชน์แก่ผู้รับตามสมควร วัตถุดีมิใช่หมายถึง วัตถุที่ดีเลิศ ราคาแพง แต่หมายถึงวัตถุที่ไม่เสียหาย ไม่เป็นของเหลือเดน หรือเป็นของที่ได้มาโดยมิชอบ พระพุทธองค์ตรัสสรรเสริญผู้ให้วัตถุที่ดีว่า “ผู้ให้ของที่พอใจ ย่อมได้ของที่พอใจ ผู้ให้ของที่ดีเลิศ ย่อมได้ของที่ดีเลิศ ผู้ให้ของที่ดี ย่อมได้ของที่ดี และผู้ให้ของที่ประเสริฐ ย่อมได้เข้าถึงสถานที่ประเสริฐ นรชนใดให้ของที่ดีเลิศ ให้ของที่ดีและให้ของที่ประเสริฐ นรชนนั้นจะบังเกิด ณ ที่ใดๆ ย่อมมีอายุยืน มียศ ดังนี้”

2) ปฏิกาคสมบัติ คือ ถึงพร้อมด้วยปฏิกาคหามีผู้รับดี ได้แก่ ผู้รับเป็นผู้ควร เช่น ผู้รับเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นคนขอทานเป็นคนที่ช่วยเหลือตนเองไม่ได้ ผู้ให้จึงให้เพราะความสงสาร ผู้รับเป็นคนไม่ดี แต่พร้อมที่จะกลับตัวเปลี่ยนแปลงตัวไปในทางที่ดี เช่น การช่วยเหลือสงเคราะห์ผู้ติดยาเสพติดถ้ากระบอก เป็นต้น ผู้รับเป็นผู้มีคุณ (อง.ปญจก-ฉก. (ไทย) 22/308/346-344)

ในการเลือกผู้รับทาน (ปฏิกาคห) นั้น พระพุทธศาสนาได้กำหนดไว้ว่า หากเลือกให้ทานแก่ผู้มีศีลมาก มีคุณมาก ย่อมได้รับผลแห่งทานยิ่งมากกว่าให้ทานแก่ผู้มีศีลน้อย หรือผู้ทุศีล ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ทานนี้ให้แล้ว แก่ผู้มีศีลแลมีผลมาก ทานที่ให้แล้วในผู้ทุศีลหาไม่มีผลไม่”

3) เจตนาสมบัติ คือ ถึงพร้อมด้วยเจตนา กล่าวคือมีเจตนาดีต่อผู้รับ หวังให้ผู้รับได้ ประโยชน์สุข และได้รับวัตถุสิ่งของที่ดี ไม่เป็นของเสียของเน่า หรือของเหลือเดน สิ่งสำคัญก็จะต้องมีเจตนาที่ดีทั้งก่อนให้ ขณะให้ และหลังจากให้แล้ว (อง.ปญจก-ฉก. (ไทย) 22/7/55)

คำสอนของพระพุทธเจ้าในข้อนี้ ย่อมมีผลในด้านการเศรษฐกิจอย่างมากมาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยที่เศรษฐกิจกำลังตกอยู่ในสภาวะการปั่นป่วน สินค้าในตลาดมีราคาถีบตัวสูงขึ้น จนเป็นเหตุให้เกิด ความขาดแคลน มีผลกระทบต่อ การครองชีพ ถ้าเราใช้หลักการให้ทาน ตามคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็จัก เป็นการขจัดความเดือดร้อน ความเห็นแก่ตัวหรือการกักตุนสินค้าต่างๆ ก็จักไม่มีความเห็นอกเห็นใจ ผู้อื่นก็จัก เกิดมีขึ้นในใจ

ผู้ครองเรือน เมื่อมีกินมีใช้แล้วถือเป็นหลักสำคัญที่จะต้องให้ปันเผื่อแผ่แก่คนอื่นตามหลักโภคาทิยะ หรือโภคาทิยะ 5 (ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์ หรือเหตุผลที่อริยสาวกควรยึดถือ ในการที่จะมีหรือครอบครองโภคทรัพย์) อริยสาวกแสวงหาโภคทรัพย์มาได้ ด้วยน้ำพักน้ำแรงความขยันหมั่นเพียรของตน และโดยทางสุจริตชอบธรรม

นอกจากนั้น ธัมมิกสวัสดิการสังคม ผู้ครองเรือน เมื่อมีกินมีใช้แล้วถือเป็นหลักสำคัญที่จะต้องให้ปัน เผื่อแผ่แก่คนอื่นตามหลักโภควิภาค 4 ซึ่งหมายถึง หลักการจัดสรรทรัพย์โดยแบ่งเป็น 4 ส่วน ได้แก่ เอเกน โภเค ภุญเชย 1 ส่วน ใช้จ่ายเลี้ยงตัวเอง เลี้ยงคนที่ควรบำรุงตามหลักทศ 5 และทำประโยชน์ ทวีติ กัมม บิโยชเย 2 ส่วน ใช้ลงทุนประกอบการงาน ถ้าเป็นพ่อค้าที่ดี ที่ประสบความสำเร็จในชีวิต ต้องเป็นผู้ประกอบ ด้วยคุณสมบัติที่สำคัญๆ ด้วยกัน 3 ประการที่เรียกว่า ปาปนิกรรม 3 คือ จักขมา ตาติ รู้จักสินค้าดูของเป็นสามารถคำนวณราคา กะทุนเก่งกำไรแม่นยำ วิรูโร จัดเจนธุรกิจ รู้แหล่งซื้อแหล่งขาย รู้ความเคลื่อนไหวของตลาด สามารถในการจัดซื้อจัดจำหน่าย รู้ใจและรู้จักเอาใจลูกค้า นิสสยสัมปโน พร้อมด้วยแหล่งทุน เป็นที่อาศัย เป็นที่เชื่อถือไว้วางใจในหมู่แหล่งทุนใหญ่ๆ หาเงินมาลงทุนหรือดำเนินกิจการโดยง่าย จตุตถญจ นิชาเปยย อีก 1 ส่วนเก็บไว้ใช้ในคราวจำเป็น กล่าวคือ เมื่อทำธุรกิจขาดทุน หรือประสบอุบัติเหตุที่คาดไม่ถึง เช่น ไฟไหม้ น้ำท่วม รวมถึงอาจเสียหาย ย้อนหลัง ให้นำทรัพย์จากส่วนนี้มาใช้ได้ พระพุทธองค์ทรงเตือนให้ระวังจากอบายมุข

สวัสดิการสังคมเชิงพุทธในการปฏิบัติตนที่บิดามารดา สามารถปฏิบัติได้ ดังนี้

(1) การเลี้ยงดูด้านร่างกายในเชิงกายภาพ การเลี้ยงดูด้านร่างกาย ได้แก่ การอุปฐาก เอาใจใส่ดูแลท่าน ด้วยปัจจัย 4 ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นต่อร่างกาย (ม.ม. (ไทย) 4/87/106) ได้แก่ อาหาร จัดหาอาหารที่เหมาะสมกับวัยที่บิดามารดาได้รับประทานได้ให้รับประทานอาหาร ที่มีรสเลิศ อาหารที่มีคุณค่าทางด้านโภชนาการหรือที่ดีที่บุตรธิดาแสวงหาได้คอยดูแล ขณะรับประทาน คอยพูดคุยสนทนาถามรสนิยมของอาหาร เป็นต้น

การเลี้ยงดูด้านร่างกายด้วยปัจจัย 4 เป็นความจำเป็นหากบุตรไม่ใส่ใจ ไม่เลี้ยงดูแล้วใครจะใส่ใจ เลี้ยงดู ผู้เป็นบุตรจึงควรใส่ใจดูแลโดยสม่ำเสมอ แม้จะมีกิจธุระใด ก็ต้องพยายามปลีกเวลามาดูแลต้องหา

โอกาสไปเยี่ยมเยือน ไม่รอโอกาส เพราะการรอโอกาสอาจไม่มีโอกาสก็ได้ บุตรบางคนรู้บุญคุณ บิดามารดา แต่ไม่มีโอกาสได้กตเวทิตาตอบแทน ต้องเสียใจ เพราะบิดามารดาได้จากโลกนี้ไปแล้ว เพียงการทำบุญอุทิศให้ ไหนเลยจะชื่นใจเท่าการดูแลในขณะที่ท่านยังมีชีวิตอยู่

(2) การเลี้ยงดูด้านจิตใจ การบำรุงเลี้ยงทางจิตใจ คือ เลี้ยงใจด้วยการประพฤติปฏิบัติตนเป็นบุตรดี ที่ประคับประคองจิตใจ ของมารดาบิดาให้มีสมณัสอยู่เสมอ ไม่ให้ท่านต้องทุกข์ใจลำบากใจ ตรอมใจหรือกระทำจิตใจของบิดามารดาให้หม่นหมอง

(3) การเลี้ยงดูด้านทฤษฎีสติปัญญา การตอบแทนพระคุณของบิดามารดาได้นั้น ในขั้นที่สูงที่สุด ทางพระพุทธศาสนายกย่อง คือ พยายามเปลี่ยนทัศนคติของบิดามารดาที่เป็นมิจฉาทิฐิให้เป็นสัมมาทิฐิ คือ จากความเห็นผิดมาสู่ ความเห็นถูกต้อง ดังปรากฏในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ดังนี้

(4) คุณค่าต่อสถาบันเศรษฐกิจ คุณค่าต่อเศรษฐกิจที่แท้จริงนั้น คือ การเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างถูกต้องต่อเศรษฐกิจ จึงจะทำให้ชีวิตตนเอง ครอบครัว และสังคมประเทศชาติ มีความสุขและได้รับประโยชน์ ฉะนั้นความสุขทางเศรษฐกิจจึงมิใช่การมีทรัพย์สินเพียงอย่างเดียว แต่อยู่ที่วิธีการที่ได้มาและการบริหารจัดการกับทรัพย์สินที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์และมีคุณค่าอย่างที่สุด การใช้ทรัพย์สินไม่ใช้ให้ตกเป็นทาส แต่ให้เป็นนายทรัพย์สินเพื่อรับใช้มนุษย์เป็นอุปกรณ์สำหรับทำประโยชน์ให้กับมนุษย์

พระพุทธเจ้าได้สรรเสริญบุคคลผู้ให้และตรัสพรรณนาอานิสงส์ของการให้ไว้ 5 ประการ คือ ผู้ให้ ท่านย่อมเป็นที่รักที่ขอบใจของชนหมู่มาก สัตบุรุษผู้สงบยอมคบหาผู้ให้ท่าน กิตติศัพท์อันงามของผู้ให้ ท่านย่อมขจรกระจายไปทั่ว ผู้ให้ท่านย่อมไม่ห่างเหินจากธรรมของคฤหัสถ์ในสัมปราชัยภพ เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เมื่อได้ทรัพย์แล้วจึงเข้าใจและค่านึงไว้เสมอว่า การที่อุตสาหะเพียรพยายามแสวงหา รักษาทรัพย์ตลอดจนมีหรือครอบครองโภคทรัพย์ไว้นั้น ก็เพื่อจะใช้ให้เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและคนอื่น ถ้าไม่ใช้ทรัพย์สมบัติให้เกิดประโยชน์แล้ว การหาและการมีทรัพย์สมบัติก็ปราศจากคุณค่าหาความหมาย ใดๆ มิได้ จะเห็นได้ว่าธัมมิกสวัสดิการสังคมในพระพุทธศาสนา ได้ให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันในสังคม ซึ่งเป็นหลักธรรมพื้นฐานของการอยู่ร่วมกันในสังคม ด้วยการแบ่งปันสิ่งของหรือความรัก ความสุขให้แก่กัน จึงจะสามารถอยู่ด้วยกันอย่างสันติสุข

7. บทสรุป

การจะนำหลักการด้านสังคมสงเคราะห์ รัฐสวัสดิการภารกิจการงานด้านสังคมสงเคราะห์ หรือธัมมิกสวัสดิการ เพื่อสันติภาพไปประยุกต์ใช้ในการบริหารปกครองและการจัดการเพื่อพัฒนาคุณภาพ ชีวิตและสังคมนั้น บุคคลผู้ทำหน้าที่ในการบริหารจัดการควรตระหนักถึงเป้าหมาย วิธีการและความเสมอภาคเป็นธรรม ส่วนการ จะดำเนินกิจกรรมด้านสังคมสงเคราะห์ จะประสบความสำเร็จตามเป้าหมาย ของธัมมิกรัฐหรือไม่เพียงใดนั้น สิ่งสำคัญที่สุดก็คือ การหมั่นตรวจสอบฝึกฝนและพัฒนาดนให้มีความรู้ ความเข้าใจในอุปายวิธี โครงสร้างของสังคมสงเคราะห์อย่างถ่องแท้และเข้าถึง สิ่งสำคัญที่สุดนั้น ก็คือการประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับบุคคล ชุมชน สังคม และสถานการณ์ในเรื่องนั้นๆ

บรรณานุกรม

- กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์. (2549). รายงานการศึกษาเรื่องทิศทางและรูปแบบการ
จัดสวัสดิการสังคมของประเทศไทย. เดือนสิงหาคม. กรุงเทพฯ: เทพเพ็ญวานิชย์ ห้างหุ้นส่วน จำกัด.
คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2555). พุทธวิธีการสอน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
จกฤษณ์ จันทรคำ. (2551). พระพุทธศาสนากับการสังคมสงเคราะห์. วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส
นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
ประเสริฐ ปอนถิ่น. (2552). พระพุทธศาสนากับสังคมสงเคราะห์ (เอกสารประกอบการสอน). เชียงใหม่:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2534). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2532). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
นันทวรรณ อีสรานวัฒน์ชัย. (2550). ภาวะผู้นำที่พึงประสงค์ในยุคโลกาภิวัตน์ : ศึกษาจากหลักพุทธธรรม.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
วิไลวงศ์ กฤษณะกฤติ. (2529). สังคมสงเคราะห์ศาสตร์เบื้องต้น. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
แสง จันทรงาม. (2526). วิธีสอนของพระพุทธเจ้า. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ซีดี-
รอม).